

Lenka Karfíková

**Látka, tělo, vzkříšení
podle starokřesťanských
autorů**

Látka, tělo, vzkříšení podle starokřesťanských autorů

Lenka Karfíková

Recenzovali: Veronika Černušková, Ph.D.

Matyáš Havrda, Ph.D.

Na obálce freska z kláštera Voroneţ, Rumunsko, 15. stol. Zdroj: Wikimedia Commons (autor fotografie Man Vyi).

**Národní
plán
obnovy**

**Financováno
Evropskou unií**
NextGenerationEU

MINISTERSTVO ŠKOLSTVÍ,
MLÁDEŽE A TĚLOVÝCHOVY

Publikace byla vydána za podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Národního plánu obnovy v rámci projektu Transformace pro VŠ na UK (reg. č. NPO_UK_MSMT-16602/2022).

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2022
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© Lenka Karfíková, 2022

ISBN 978-80-246-5270-2

ISBN 978-80-246-5314-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod	7
Je látka princip? Od Hermogena k Origenovi	10
Látka v Origenově pojednání <i>O principech</i>	46
Okřídlená a ztěžklá duše podle Klementa Alexandrijského a Řehoře z Nyssy	67
Díova božská hra Čas v Klementově <i>Vychovateli</i>	87
Makrinina eschatologická naděje Nesmrtelnost duše, vzkříšení těla a obnova lidské přirozenosti v rozhovoru <i>O duši a vzkříšení</i> Řehoře z Nyssy	106
„Duchovní tělo“ mezi Origenem a Eriugenou	134
Summary	147
Prameny	150
Literatura	158
Zkratky edičních řad, časopisů a kompendií	174
Jmenný rejstřík	176
Věcný rejstřík	181
Rejstřík citací a odkazů	185

Úvod

Vysoké hodnocení tělesnosti je jedním z nejnápadnějších rysů, které křesťanství vneslo do kultury a myšlení pozdní antiky. Bylo to náboženství Božího vtělení, podle něhož se sám personifikovaný stvořitel-ský řád (*logos*) objevil způsobem viditelným a hmatatelným uprostřed hmotného světa, aby se tak učinil srozumitelným pro tělesné bytosti: „Slovo (*logos*) se stalo tělem a přebývalo mezi námi, spatřili jsme jeho slávu“ (Ž 1,14).

Víra v Boha, který se vtělil, měla samozřejmě vliv také na představu o člověku. Ten nemohl být chápán jen jako duše, ale jako duše vtělená, k jejíž osobní identitě neodmyslitelně patří také tělo. Vtělený Bůh, který prošel nejen lidským životem, ale také lidskou smrtí ke slávě vzkříšení, tak podle křesťanské představy člověku nepřinesl jen poznání světového řádu, ale zároveň naději osobní tělesné nesmrtnosti. To jistě neznámá nekonečné prodloužení pozemské existence se všemi jejími útrapami, ale eschatologickou proměnu těla, jak je nyní známe, v tělo oslavené při zachování jeho identity: „... mrtví budou vzkříšeni k nesmrtnosti a my budeme proměněni“ (1Kor 15,52n.), jak píše apoštol Pavel korintským křesťanům ve své naději blízkého příchodu těchto událostí a jak to zpívá nezapomenutelný bas Händelova „Mesiáše“.

Podle řeckých starokřesťanských autorů, o něž jde v této knize především, však člověk není jen tělesnou bytostí, ale navíc bytostí pevně začleněnou do kosmického řádu. Křesťanská eschatologická naděje je tak v jejich podání nadějí v záchranu a proměnu všech lidských bytostí, ba celého veškerenstva. Právě toto poselství činí křesťanství těchto autorů zajímavým i pro člověka 21. století, který znovu začíná chápat kosmický rozměr své odpovědnosti a zároveň si ve světě redukováném

na digitální média znovu uvědomuje význam tělesnosti pro svou identitu i pro společenství s druhými.

* * *

Studie shromážděné v této knize chtějí raně křesťanské pojetí světa a člověka představit z různých hledisek, v bohatství jeho variant i v jeho navázání na antické dědictví a odstínění od něj. Vedle otázek těla a vzkříšení se obracejí také k tématu látky, která s tělem těsně souvisí, a částečně i času, který v náboženství vtělení získává rovněž novou podobu oproti své pozdně antické verzi. Boží vtělení se totiž odehrálo v historickém čase a také víra v ně se rodí v čase lidských příběhů, proto nabývají události časového a tělesného života zcela nového, věčného významu.

Studie „Je látka princip? Od Hermogena k Origenovi“ vznikla v rámci semináře „Arché: princip, počátek, vláda“ projektu UNCE (Univerzitní centrum pro studium antické a středověké myšlenkové tradice) na Univerzitě Karlově v zimním semestru 2021. Pokouší se zmapovat představy o látce u křesťanských autorů 2.–3. století (Hermogenes, Tatian, Theofil z Antiochie, Klement Alexandrijský, Origenes), které zdaleka nezahrnovaly jen myšlenku „stvoření z ničeho“, jak se posléze na dlouhou dobu prosadila.

K témuž tématu se vrací také stať „Látka v Origenově pojednání *O principech*“, připravená pro konferenci *Origeniana tertia decima* (plánovaná v Münsteru i.W. původně v létě 2021, posléze 2022). Zde je představa „stvoření z ničeho“ přítomna již ve své plné síle, Origenovo pojetí látky jako podkladu kvalit je přitom doplněno o kappadockou myšlenku tělesnosti jako souběhu inteligibilních kvalit bez jakéhokoli podkladu, kterou Origenes sice již znal, avšak nesdílel.

Vztah duše a těla je tématem studie „Okřídlená a ztěžklá duše podle Klementa Alexandrijského a Řehoře z Nyssy“, která se zabývá interpretací mýtu z Platonova *Faidra* u obou křesťanských autorů. Ve své anglické verzi byl tento referát přednesen na konferenci „From Alexandria to Nyssa: Clement and Gregory in Conversation“ v Římě v říjnu 2021. Přes velmi podobný přístup k platonské látce dospívají oba autoři k interpretaci částečně odlišné, zejména pokud jde o eschatologickou sounáležitost duše a těla.

Klementu Alexandrijskému je věnován i text „Diova božská hra: Čas v Klementově *Vychovatelé*“, připravený pro konferenci o tomto Klementově méně známém díle v maďarské Nyíregyháze (odložená na r. 2023) a prezentovaný v internetovém semináři Patristické společnosti ČR

v lednu 2021. „Novost“ křesťanského pojetí času Klement odvozuje od události vtělení božského Logu, která zároveň vrhá nové světlo i na pojetí božství a jeho „hry“.

Referát „Makrinina eschatologická naděje: Nesmrtelnost duše, vzkříšení těla a obnova lidské přirozenosti v rozhovoru *O duši a vzkříšení* Řehoře z Nyssy“, připravený pro řehořovskou konferenci v Exeteru (2022), rozehrává křesťanskou naději ve třech jejích aspektech připomenutých v názvu stati, totiž nejen nesmrtelnosti duše a vzkříšení individuálního těla, ale zároveň obnovy celého lidstva jako duchovní i tělesné jednoty.

Ve své naději, že jednou bude „Bůh všechno ve všem“, se Řehoř neopírá jen o apoštola Pavla (*IKor 15,28*), ale zároveň o velkého alexandrijského exegetu Origena. Jeho víra v eschatologickou obnovu všech věcí (*apokatastasis*) se ovšem v západním křesťanství prosazovala jen pomalu. Jedním z jejích zastánců byl karolinský myslitel Jan Eriugena (zemřel asi 877), který prvky východní teologie zahrnul do své originální teologické syntézy. Stať „Duchovní tělo‘ mezi Origenem a Eriugenou“ je výsečí ze širší studie „*Beatus Origenes, diligentissimus rerum inquisitor: ‘The Spiritual Body’ and Other Origenian Themes in John Eriugena*“, která vyšla v knize *Perspectives on Origen and the History of His Reception* (vyd. A. Fürst, Münster i.W. 2021, 253–277). Ukazuje se zde, že Pavlovu myšlenku proměny pozemského těla v oslavené tělo „duchovní“ (*IKor 15,42–46*) vložil Eriugena v detailu jinak než jeho alexandrijský předchůdce.

Závěrem bych chtěla poděkovat svým kolegům z pražského Centra pro studium antické a středověké myšlenkové tradice na UK, z olomouckého Centra pro práci s patristickými, středověkými a renesančními texty při UP a z Patristické společnosti ČR za společnou práci nad patristickými texty, stejně jako zahraničním pořadatelům Alfonsu Fürstovi, Ilarii Vigorelli, Morwenně Ludlow a Miklósi Gyurkovicsovi, kteří mi umožnili některé z referátů publikovaných v této knize prezentovat na mezinárodním fóru. Můj dík patří rovněž Veronice Černuškové a Matyáši Havrdovi za přečtení rukopisu v rámci recenzního řízení a za cenné připomínky k němu. Evangelické teologické fakultě UK děkuji za čas, který mi poskytla na zahraniční stáži, během nichž tyto studie vznikly. Největším díkem jsem ovšem zavázána svému muži Filipovi, který všechny studie četl ve fázi jejich zrodu a provázel je svými postřehy znalce antické filosofie a svým zájmem. Je-li naděje starokřesťanských autorů společnou nadějí lidského rodu, pak je také cesta k ní společná, a nikdo k ní nekráčí sám, ani ve svém životě, ani ve své práci.

Je látka princip?

Od Hermogena k Origenovi

„... (bude nejlépe) u všech zrozených věcí podržet spolu s Mojžíšem počátek vzniku (ἀρχὴν γενέσεως) odvozující se od tvůrce (ἐκ τοῦ δημιουργοῦ), avšak připojit k němu ještě počátek odvozující se od látky (ἐκ τῆς ὕλης). ... Mojžíšovi totiž stačí, že Bůh chtěl uspořádat látku, a byla ihned uspořádána. Domnívá se, že pro Boha je všechno možné, i kdyby chtěl z popela vytvořit koně nebo býka. My však toto poznání nesdílíme, ale tvrdíme, že něco je přirozeně nemožné, a Bůh o to ani neusiluje, nýbrž vybírá to nejllepší z toho, co vzniknout může.“¹

Těmito slovy komentuje učený lékař Galen biblickou víru v Boha jako suverénního vládce, který netvoří z nutnosti, nýbrž svobodně, ani není žádnou nutností omezen. Setkání této víry s mytologickou postavou Platonova demiurga jako řemeslníka tvořícího svět v dialogu *Tímaios*² dalo posléze vznik myšlenke stvoření „z ničeho“, tedy vyloučení látky jako

- 1 Galen, *De usu part.* IX,14 (Kühn III, 905,8–10; 906,3–9): ... ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ δημιουργοῦ φυλάττοντας ἀρχὴν γενέσεως ἐν ἅπασιν τοῖς γεννητοῖς ὁμοίως Μωσεί τὴν ἐκ τῆς ὕλης αὐτῆ προστιθέναι. ... τῷ μὲν (*scil.* Μωσεί) γὰρ ἀρκεῖ τὸ βουλευθῆναι τὸν θεὸν κοσμησά τὴν ὕλην, ἢ δ' εὐθὺς κεκόσμηται· πάντα γὰρ εἶναι νομίζει τῷ θεῷ δυνατὰ, κἂν εἰ τὴν τέφραν ἵππων ἢ βοῶν ἐθέλοι ποιεῖν. ἡμεῖς δ' οὐχ οὕτω γινώσκομεν, ἀλλ' εἶναι γὰρ τινα λέγομεν ἀδύνατα φύσει καὶ τοῦτοις μὴδ' ἐπιχειρεῖν ὄλων τὸν θεόν, ἀλλ' ἐκ τῶν δυνατῶν γενέσθαι τὸ βέλτιστον αἰρεῖσθαι. Srv. Platon, *Tím.* 30a2–3.
- 2 Tato postava, v předchozím řeckém myšlení neznámá, je jakýmsi mytologickým vyjádřením Platonovy teleologické filosofické kosmogonie; srv. C. J. Classen, *The Creator in Greek Thought from Homer to Plato*, *Classica et Mediaevalia: Revue danoise de philosophie et d'histoire* 23, 1962, 1–22, zde 19n. Ke kreacionistické interpretaci mýtu srv. D. Sedley, *Creationism and Its Critics in Antiquity*, Berkeley etc. 2007, 95–132; ke Galenovi *ibid.* 239–244. K postupné křesťanské transformaci této představy v nauku o stvoření z ničeho srv. N. J. Torchia, *Theories of Creation in the Second Century Apologists and their Middle Platonic Background*, *StPatr* 26, 1993, 192–199.

druhého principu v takové míře, o níž se Galen ani nezmiňuje (mluví o „uspořádání“, nikoli stvoření látky a vzniku koně nebo býka „z pope-la“, nikoli z ničeho).

Bytosti stvořené z ničeho si podle křesťanské představy nesou ve svém základě tuto fundamentální změnu, která je činí křehkými, časovými a falibilními. Myšlenka stvoření z ničeho, zastřešující Boží všemoc i lidskou zranitelnost, platila po dlouhá staletí jako křesťanské pravověří,³ její krystalizace však byla pozvolná,⁴ protože první verše knihy *Genesis* nemusí být nutně vykládány v tomto smyslu⁵ a ostatní biblická svědectví se jeví nejednoznačná,⁶ ne-li dokonce rozporuplná.

Za biblickou oporu stvoření „z ničeho“ bývá pokládán výrok maka-bejské matky, která posílá do boje svého posledního syna a povzbuzuje ho přítomnými slovy:

„Mé dítě, pohlédni na nebe, na zem i na všechno, co na nich vidíme, a věz, že to Bůh nevytvořil z něčeho jsoícího (οὐκ ἐξ ὄντων) a že také lidský rod takto povstal.“⁷

- 3 Srv. kupř. její formulaci u Athanáše z Alexandrie, *C. Gen.* 41 (SC 18bis, 188,18–20: Τῶν μὲν γὰρ γενητῶν ἡ φύσις, ἄτε δὴ ἐξ οὐκ ὄντων ὑποστάσα, βευστή τις καὶ ἀσθενής καὶ θνητή καθ’ ἑαυτὴν συγκρινομένη τυγχάνει), či Augustina, *Conf.* XII,22,31 (CCL 27, 233,38–41: *informem quoque illam materiam ... ex deo factam esse de nihilo ideoque illi non esse coaeternam*). Viz k tomu K. Anatólios, *Creatio ex nihilo* in Athanasius of Alexandria’s *Against the Greeks – On the Incarnation*, in: G. A. Anderson – M. Bockmuehl (vyd.), *Creation „ex nihilo“: Origins, Development, Contemporary Challenges*, Notre Dame, Indiana 2018, 119–149; J. C. Cavadini, *Creatio ex nihilo* in the Thought of Saint Augustine, *ibid.* 151–171. Srv. také vyjádření Čtvrtého lateránského koncilu z r. 1215, constitutio 1: ... *unum universorum principium, creator omnium ... qui sua omnipotenti virtute simul ab initio temporis, utramque de nihilo condidit creaturam, spiritualem et corporalem (Conciliorum oecumenicorum decreta*, vyd. J. Alberigo et al., 1973, 230, 9–12).
- 4 K postupně raně křesťanské formulaci této nauky srv. F. Young, „*Creatio Ex Nihilo*“: A Context for the Emergence of the Christian Doctrine of Creation, *Scottish Journal of Theology* 44, 1991, 139–151.
- 5 Diskusi shrnují J. Skinner, *A Critical and Exegetical Commentary on Genesis* (The International Critical Commentary), New York 1910, 12–19; C. Westermann, *Genesis* (Biblischer Kommentar, Altes Testament), Neukirchen-Vluyn 41999, 130–152.
- 6 Srv. také Ř 4,17 (... καλοῦντος τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα); Žd 11,3 (... εἰς τὸ μὴ ἐξ φαινομένων τὸ βλεπόμενον γεγονέναι). K nejednoznačné výpovědi těchto míst pro naši otázku viz H.-F. Weiss, *Untersuchungen zur Kosmologie des hellenistischen und palästinischen Judentums* (TU 97), Berlin 1966, 143–145. List *Židům* navíc patrně autorům 2. stol. nemusel být znám; srv. R. M. Grant, The Bible of Theophilus of Antioch, *Journal of Biblical Literature* 66, 1947, 173–196, zde 184n. Někteří teologové přesto pokládají představu stvoření z ničeho za fundamentální biblickou výpověď o Bohu, jakkoli není v Písmu formulována; srv. G. A. Anderson, *Creatio ex nihilo* and the Bible, in: G. A. Anderson – M. Bockmuehl (vyd.), *Creation*, 15–35, zde 16–22; R. J. Clifford, *Creatio ex nihilo* in the Old Testament/Hebrew Bible, *ibid.* 55–76, zde 63–75.
- 7 *2Mak* 7,28: ἀξίω σε, τέκνον, ἀναβλέψαντα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς πάντα ἰδόντα γινώσκει ὅτι οὐκ ἐξ ὄντων ἐποίησεν αὐτὰ ὁ θεός, καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος οὕτω γίνεται.

Druhá Makabejská je jistě kniha deuterokanonická (či apokryfní) a uvedený citát se jako opora stvoření z ničeho objevuje patrně až u Origena.⁸ Navíc je úmysl textu zjevně jiný (chce zdůraznit Boží moc v situaci ohrožení) a představa stvoření „z ničeho“ je v něm pouze implikována, když se uvádí, že Bůh netvořil z něčeho již jsoucího (οὐκ ἐξ ὄντων).⁹ V podobném náznaku je stvoření z ničeho rovněž přítomno v židokřesťanském *Pastýři Hermově* (datovaném kolem r. 140¹⁰ a pokládaném někdy za kanonickou knihu),¹¹ jehož v této souvislosti citují Irenej z Lyonu a Origenes¹² a který čtenáře vybízí, aby věřil, že jediný Bůh způsobil vznik všech věcí „z nejsoucího“ (ἐκ τοῦ μὴ ὄντος):

„Především věř, že je jeden Bůh, který všechno stvořil a uspořádal, a způsobil, aby z nejsoucího (ἐκ τοῦ μὴ ὄντος) vzniklo veškerenstvo.“¹³

Naproti tomu v helénistické knize *Moudrosti*, rovněž deuterokanonické (či apokryfní), se dovídáme o Boží ruce, „která stvořila svět z nezformované látky (ἐξ ἀμόρφου ὕλης čili *ex informi materia*, *Mdr* 11,17[18]).“¹⁴ Také tento verš cituje v rámci kosmogonických úvah až Origenes,¹⁵ který

-
- 8 *De princ.* II,1,5 (SC 252, 244,162n.); *Comm. Ioh.* I,17,103 (GCS Or. IV, 22,16–18); srv. F. Chapot, Introduction, in: SC 439 (Paris 1999), 11–60, zde 26. Srv. také níže, str. 62.
- 9 Srv. k tomu H.-F. Weiss, *Untersuchungen*, 73n.; G. Schmuttermayr, „Schöpfung aus dem Nichts“ in 2 Makk 7,28?, *Biblische Zeitschrift*, NF 17, 1973, 203–228; J. A. Goldstein, *II Maccabees: A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible 41A), New York etc. 1983, 307–311; B. Schmitz, *Geschaffen aus dem Nichts? Die Funktion der Rede von der Schöpfung im Zweiten Makkabäerbuch*, in: T. Niklas – K. Zamfir (vyd.), *Theologies of Creation in Early Judaism and Ancient Christianity*, Berlin 2010, 61–80.
- 10 A. von Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Litteratur bis Eusebius (Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, II/1)*, Leipzig 1897, 257–267. R. Joly, Introduction, in: SC 53 (Paris 1958), 11–74, zde 13–15.
- 11 Srv. Eusebios, *Hist. eccl.* III,3,6 (SC 31, 99). Podobně již Origenes, srv. k tomu A. von Harnack, *Der kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes*, II, Leipzig 1919 (TU 42/4), 34.
- 12 Irenej z Lyonu, *Adv. haer.* IV,20,2 (SC 100, 628,24–27); Origenes, *Comm. Ioh.* XXXII,16,187 (GCS Or. IV, 451,26–28); *De princ.* I,3,3 (SC 252, 146,64–66); II,1,5 (SC 252, 244,164–166). Podle R. M. Grant snad byl tento spis znám i Theofilovi z Antiochie; srv. R. M. Grant, *Theophilus of Antioch to Autolytus*, *HThR* 40, 1947, 227–256, zde 241. Srv. také níže, str. 62.
- 13 *Hermes Pastor*, *mand.* 1,26,1 (SC 53, 144): Πρῶτον πάντων πίστευσον, ὅτι εἰς ἔστιν ὁ θεός, ὁ τὰ πάντα κτίσας καὶ καταρτίσας καὶ ποιήσας ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι τὰ πάντα.
- 14 *Mdr* 11,17 (LXXX): καὶ κτίσασα τὸν κόσμον ἐξ ἀμόρφου ὕλης. *Mdr* 11,18 (V): *quae creavit orbem terrarum ex materia invisa*. K místu tohoto verše v židovské kosmogonii srv. D. Winston, *The Book of Wisdom's Theory of Cosmogony*, *History of Religion* 11, 1971, 185–202.
- 15 *De princ.* IV,4,6 (SC 268, 414,214): ... *quae creaverat mundum ex informi materia*. K absenci tohoto verše v předcházející kosmogonické polemice srv. G. May, *Schöpfung aus dem Nichts: Die Entstehung der Lehre von der creatio ex nihilo*, Berlin – New York 1978, 147; F. Bolgiani, *Sullo scritto perduto di Teofilo d'Antiochia „Contro Ermogene“*, in: R. Cantalamessa – L. F. Pizzolato (vyd.), *Paradoxos Politeia: Studi patristici in onore di Giuseppe Lazzati*, Milano 1979, 77–118, zde 98n., pozn. 55; R. M. Grant, *Greek Apologists of the Second Century*, Philadelphia 1988, 169–171;

jej navíc doprovází poznámkou, že knihu *Moudrosti* nepokládají všichni za kanonickou.¹⁶ Origenes chápe „nezformovanou látku“ jednoznačně jako stvořenou, patrně si však uvědomuje, že by mohla vyvolat představu látky preexistentní, zvláště ve spojení s poznámkou o „neviditelné a neuspořádané“ zemi z *Gn* 1,2 LXX (ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος čili *invisibilis et incomposita*), s níž ji podle jeho slov někteří interpreti ztotožňují.¹⁷

V tomto příspěvku se pokusím vystopovat představy raně křesťanských autorů o látce, zejména se zřetelem k otázce, zda lze látku chápat jako princip. Tato úloha je ovšem komplikována nejen víceznačností výrazu „princip“ (*arché* = časový počátek, princip, vláda),¹⁸ ale také výrazu „látka“. Tento poslední pojem, který u Aristotela nahradil pouhou rozprostraněnost (*chóra*) Platonova *Tímaia*, může znamenat tělesný substrát bez jakýchkoli určení, ale také pouhou možnost.¹⁹ Jakožto pouhá možnost se ovšem látka liší od „nicoty“ dosti subtilně, jakkoli s ní není totožná.

R. Rogers, *Theophilus of Antioch: The Life and Thought of a Second-Century Bishop*, Lanham etc. 2000, 163. Absence citací však neznámá nutně neznalost, spíše určitou rezervu vůči knize, kterou Židé jako kanonickou neuznávali, srv. R. M. Grant, *The Bible*, 179–181.

16 *De princ.* IV,4,6 (SC 268, 414,211n.): ... *Sapientia, quae dicitur Salomonis, qui utique liber non ab omnibus in auctoritate habetur*. Origenes jinde cituje knihu *Moudrosti* jako autoritativní, srv. kupř. *De princ.* I,2,5 (SC 252, 120,130n.); I,2,9 (SC 252, 128,263); II,9,1 (SC 252, 352); *C. Cels.* III,72 (SC 136, 162,6–10). Viz k tomu J. Ruwet, Les „Antilegomena“ dans les œuvres d’Origène, *Biblica* 24, 1943, 18–58, zde 23–30; E. L. Gallagher, *Hebrew Scripture in Patristic Biblical Theory: Canon, Language, Text*, Leiden 2012, 41n.

17 *De princ.* IV,4,6 (SC 268, 414,218–221): „... *terra autem erat invisibilis et incomposita*;“ *invisibilem namque et incompositam terram non alius eis Moyses quam informem materiam visus est indicare*. *Gn* 1,2 (LXX): ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος. V: *Terra autem erat inanis et vacua*. K výkladu verše *Mdr* 11,17(18) ve smyslu preexistentní látky srv. H.-F. Weiss, *Untersuchungen*, 34; proti této interpretaci kupř. P. Heinisch, *Die griechische Philosophie im Buche der Weisheit*, Münster i.W. 1908, 40–51. Viz také D. Winston, *The Book of Wisdom’s Theory*.

18 Srv. Tertullian, *Adv. Herm.* 19,1–5 (SC 439, 130–132).

19 K pojmu látka mezi Platonem a Aristotelem srv. H. Happ, *Hyle. Studien zum aristotelischen Materie-Begriff*, Berlin – New York 1971. K vývoji pojmu *chóra* (= pojímající místo) u Platona a v platonské tradici srv. H. Happ, *Hyle*, 82–208; ke třem aristotelským definicím látky jako substrátu (*Phys.* 192a31n.: λέγω γὰρ ὕλην τὸ πρῶτον ὑποκειμενον ἐκάστω, ἔξ οὗ γίνεταί τι ἐνυπάρχοντος μὴ κατὰ συμβεβηκός, možnosti (*Metaph.* 1042a27n.: ὕλην δὲ λέγω ἢ μὴ τὸδε τι οὐσα ἐνεργεῖα δύναμις ἐστὶ τὸδε τι), resp. absence jakýchkoli určení (*Metaph.* 1029a20n.: λέγω δ’ ὕλην ἢ καθ’ αὐτὴν μῆτε τι μῆτε ποσὸν μῆτε ἄλλο μηδὲν λέγεται οἷς ὠρισται τὸ ὄν) viz H. Happ, *Hyle*, 296n.

Hermogenes

Východiskem mých úvah jsou tři kosmogonické alternativy, jak je ve druhém století rozvrhl řecky píšící křesťanský autor Hermogenes, totiž že Bůh tvořil „sám ze sebe“ (*de semetipso*), „z ničeho“ (*de nihilo*), nebo „z něčeho“ (*de aliquo*):

„Podle Hermogenova tvrzení Pán všechno vytvořil buď sám ze sebe (*de semetipso*), nebo z ničeho (*de nihilo*), anebo z něčeho (*de aliquo*).“²⁰

Tyto tři alternativy se podobají katalogu možností, jak si podle Plutarcha duše světa tvoří tělo,²¹ a uchoval je ve své latinské polemice *Proti Hermogenovi* (datované kolem r. 205) Hermogenův současník Tertullian.²²

Informace, které máme o Hermogenově kosmogonii, pocházejí převážně právě z Tertullianova polemického spisu, z malé části pak z poznámky, již mu věnoval hereziolog Ps.-Hippolyt neboli autor *Refutatio omnium haeresium*.²³ Oba oponenti Hermogenovi zejména vytykají, že se mezi citovanými třemi kosmogonickými možnostmi rozhodl pro poslední:

„Když ukázal, že Bůh nemohl tvořit sám ze sebe ani z ničeho, prohlásil za platnou zbylou možnost, totiž že tvořil z něčeho a že tímto něčím byla látka.“²⁴

20 Tertullian, *Adv. Herm.* 2,1,2–4 (SC 439, 80): ... *praestruens aut[em] dominum de semetipso fecisse cuncta aut de nihilo aut de aliquo*.

21 Srv. Plutarch, *Plat. quaest.* 4, 1003a9–b1 k *Tim.* 30b o stvoření světa (Mor. VI/1, 122,3–6): „Duše nevytvořila tělesnou přirozenost sama ze sebe (ἐξ αὐτῆς), ani z nejsoucího (ἐκ τοῦ μὴ ὄντος), nýbrž tělo zmatené (ἀτάκτου) a neuspořádané (ἀσχηματίστου) zdokonalila v tělo uspořádané (τεταγμένον) a zkrocené (πειθήνιον).“ (οὐ γὰρ ἐξ αὐτῆς ἡ ψυχὴ τὴν τοῦ σώματος ἐδημιούργει φύσιν οὐδ' ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἀλλ' ἐκ σώματος ἀτάκτου καὶ ἀσχηματίστου σῶμα τεταγμένον ἀπειργάσατο καὶ πειθήνιον.) Tyto tři možnosti uvádí také Ps.-Hippolyt ve svém referátu o gnostiku Basileidovi, *Refut.* VII,20,2–3 (Wendland 198,3–11), citováno níže, str. 19, pozn. 48. K dalším dokladům tohoto katalogu i původu jednotlivých možností srv. F. Chapot, L'hérésie d'Hermogène. Fragments et commentaire, *RechAug* 30, 1997, 3–111, zde 33–35; 38–46.

22 K dataci Tertullianovy polemiky srv. F. Chapot, Introduction, 11n. J. H. Waszink, Introduction, in: Tertullian, *The Treatise against Hermogenes*, New York 1956, 3–25, zde 13. Tertullian v úvodu zmiňuje, že Hermogenes dosud žije (*ad hodiernum homo in saeculo*), srv. *Adv. Herm.* 1,2,7 (SC 439, 78).

23 Ke zdrojům informací o Hermogenově nauce srv. K. Greschat, *Apelles und Hermogenes: Zwei theologische Lehrer des zweiten Jahrhunderts*, Leiden 2000, 137–149; dochované fragmenty shrnul F. Chapot, L'hérésie, 14–33.

24 Tertullian, *Adv. Herm.* 2,1,4–6 (SC 439, 80): ... *ut, cum ostenderit neque ex semetipso fecisse potuisse neque ex nihilo, quod superest exinde confirmet, ex aliquo eum fecisse atque ita aliquid illud materiam fuisse*.

Obě první alternativy (že Bůh tvořil sám ze sebe, resp. z ničeho) totiž v Hermogenových očích odporují Boží nedělitelnosti a dokonalosti, resp. dobrotě, na jejíž vrub by tak padalo zlo ve světě.²⁵ Jeho příklon ke třetí z možností, odůvodněný také tím, že Bůh byl vždy Pánem, a proto musel mít něco, nad čím panoval,²⁶ nicméně neznamená, že by látku pokládal za zlou. Je spíše čímsi zcela neutrálním, není tělesná ani netělesná,²⁷ dobrá ani zlá.²⁸ Její neuspořádanost se však může zdrojem zla stát, stejně jako se stává podkladem tělesných věcí, jakkoli sama tělesná není.²⁹

V tomto smyslu interpretoval Hermogenes také první dva verše knihy *Genesis*: Princip (*principium*), „v němž“ Bůh stvořil nebe a zemi (ἐν ἀρχῇ, *Gn* 1,1), je pro něj právě látka,³⁰ popsaná následně (*Gn* 1,2) ve svém původním stavu jako „neviditelná a neuspořádaná“ (*inuisibilis et incomposita*), tj. postrádající formu, a proto nepoznatelná:

„Dokonce samotný ‚počátek‘ (*principium*), v němž ‚Bůh učinil nebe a zemi‘ (*Gn* 1,1), prohlašují za cosi substanciálního a tělesného (*substantium et corpulentum*), co interpretují jako látku.“³¹

„Svou argumentaci však opírá o pokračování biblického výroku (*Gn* 1,2): ‚Země byla neviditelná a neuspořádaná (*inuisibilis et incomposita*).‘ Pojmenování ‚země‘ totiž převádí na látku, neboť právě z ní byla země vytvořena, a výraz ‚byla‘ chápe v tom smyslu, že při pohledu zpátky

25 Tertullian, *Adv. Herm.* 2,2–4 (SC 439, 80–82). K Hermogenově argumentaci, jak ji zaznamenal Tertullian, srv. J. H. Waszink, Notes to the Text, in: Tertullian, *The Treatise against Hermogenes*, 101–171, zde 105n., pozn. 15; viz také F. Chapot, L'hérésie, 35–37; 44n.

26 Tertullian, *Adv. Herm.* 3,1,1–6 (SC 439, 82–84). K tomuto argumentu srv. F. Chapot, L'hérésie, 46n.

27 Tertullian, *Adv. Herm.* 35,2,6–8 (SC 439, 174); srv. podobně Apuleius, *De Plat.* 1,5,192 (Beaujeu 64). Viz k tomu J. H. Waszink, Observations on Tertullians' Treatise against Hermogenes, *VCh* 9, 1955, 129–147, zde 131; K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 173–180; F. Chapot, L'hérésie, 54–57.

28 Tertullian, *Adv. Herm.* 37,1,5–9 (SC 439, 178); 37,3,18–21 (SC 439, 180); 41,1,6–8 (SC 439, 188). K této stoické představě srv. Calcidius, *In Tim.* 296–297 (Bakhouche I, 524,14–15.26–27); J. H. Waszink, Observations, 132; F. Chapot, L'hérésie, 57n.

29 Tertullian, *Adv. Herm.* 25,3,29–31 (SC 439, 146); 36,2,10n. (SC 439, 176). Srv. G. Uhlhorn, s. v. Hermogenes, in: J. J. Herzog – A. Hauck (vyd.), *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, VII, Leipzig 1899, 756–758, zde 757,49–51; J. H. Waszink, Introduction, 5–7; K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 210–213.

30 Obrat „v čem“ vedle „z čeho“ pro látkovou příčinu (τῆν δὲ ὕλην ἐξ ἧ ἐν ᾧ) dosvědčuje v platonské tradici později Proklos, *In Tim.* I, 357,15 Diehl.

31 Tertullian, *Adv. Herm.* 19,1,6–8 (SC 439, 130): *Nam et ipsum principium in quo deus fecit et caelum et terram aliquid uolunt fuisse quasi substantium et corpulentum quod in materiam interpretari possit.* Srv. K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 218–220. K užití *corpulentus* ve významu „tělesný“ srv. *ThLL* IV, Leipzig 1906–1909, 998,70–999,3; F. Chapot, Commentaire, in: SC 439, 205–434, zde 323.

existovala vždy, nezrozená a nestvořená (*innata et infecta*), avšak neviditelná a surová (*rudis*), protože látka byla podle jeho přesvědčení bez formy (*informem*), zmatená (*confusam*) a neustavená/nestvořená (*inconditam*).³²

Hermogenes zřejmě kladl velký důraz na postupnou povahu Božího formujícího působení, jakousi procesualitu jeho tvoření, které od Boha nevyžaduje žádnou námahu. Pro toto působení užíval podle Tertulliana platonskou metaforu magnetu (*magnes lapis*) s jeho přitažlivou silou³³ nebo Božího pohybu, který postupně uvádí do patřičného rytmu původně neuspořádaný pohyb látky.³⁴

Téměř jako karikatura ovšem působí popis Božího postupného formování látky, jak jej nacházíme v Ps.-Hippolytově *Refutatio*:

„Také jakýsi Hermogenes se domníval, že vymyslel něco nového, když tvrdil, že Bůh všechny věci vytvořil z látky, která trvá spolu s ním (συγχρόνως) a je nestvořená/nevzniklá (ἀγενήτου). Pokládá totiž za nemožné, že by Bůh stvořené věci nevytvořil ze jsoucího (μη οὐκ ἐξ ὄντων). Bůh je stále Pán a stále tvůrce, látka je pak stále služebnicí a stále vzniká, jakkoli ne všechna. Látku, která byla unášena divokým a zmateným pohybem, (prý Bůh) uspořádal takto: Když viděl, že kypí jako kotel, pod nímž se topí, rozdělil ji na části, odebranou část zkontrolil, zatímco zbytek ponechal ve zmateném pohybu. Zkrocená část, říká, je uspořádaný svět (κόσμος), kdežto druhá zůstává divoká a nazývá se neuspořádaná látka (ἄλην ἄκοσμον). O této (látce) říká, že je substancí všech věcí, jako by svým žákům předkládal nějakou novou nauku. Neuvědomil si, že je to sokratovské vyprávění, které Platon zpracoval lépe než Hermogenes.“³⁵

32 Tertullian, *Adv. Herm.* 23,1,1–7 (SC 439, 140–142): *Sed ex sequentibus argumentatur, quia scriptum sit: „Terra autem erat inuisibilis et incomposita.“ Nam et terrae nomen redigit <in> materiam, quia terra sit quae facta est ex illa, et „erat“ in hoc dirigit, quasi quae semper retro fuerit, innata et infecta, „inuisibilis“ autem et „rudis“, quia informem et confusam et inconditam uult fuisse materiam.* Srv. J. H. Waszink, *Observations*, 136–138; K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 220–223.

33 Tertullian, *Adv. Herm.* 44,1,7 (SC 439, 196). Srv. Platon, *Ion* 533d–e; Filon Alexandrijský, *De opif.* 141. K užití této metafory viz K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 198–201.

34 Tertullian, *Adv. Herm.* 42,3,18n. (SC 439, 192); 43,1,2–6 (SC 439, 192–194). Srv. K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 201–206.

35 Ps.-Hippolyt, *Refut.* VIII,17,1–2 (Wendland 236,12–237,4): ‘Ερμογένης δέ τις και αὐτὸς νομίσας τι καινὸν φρονεῖν ἔφη τὸν θεὸν ἐξ ὕλης συγχρόνου και ἀγενήτου πάντα πεποιηκέναι· ἀδυνάτως γὰρ ἔχειν τὸν θεὸν μὴ οὐκ ἐξ ὄντων τὰ γενόμενα ποιεῖν. εἶναι δὲ τὸν θεὸν αἰεὶ κύριον και αἰεὶ ποιητὴν, τὴν δὲ ὕλην αἰεὶ δοῦλην και γινομένην, οὐ πάσαν δὲ· αἰεὶ γὰρ ἀγρίως και ἀτάκτως φερομένην ἐκόσμησε τοῦτω τῷ λόγῳ· δίκην χ(εῦμα)τος [λ(έβη)τος Marcovich 336,6] ὑποκαιομένου βράζουσαν ἰδὼν ἐχώρισε κατὰ μέρος, και τὸ μὲν ἐκ τοῦ παντὸς λαβῶν ἡμέρωσε, τὸ δὲ εἴασεν ἀτάκτως φέρεσθαι, και τὸ ἡμερωθὲν τοῦτο εἶναι κόσμον λέγει, τὸ δὲ ἄγριον μένειν και ὕλην καλεῖσθαι ἄκοσμον· ταύτην οὐσίαν εἶναι τῶν ἀπάντων λέγει, ὡς καινὸν φέρων δόγμα

Tato interpretace Platonova *Tímaia* (srv. 30a2–6), kterou jako Hermogenu potvrzuje také Tertullian,³⁶ se jeví sama poněkud „divoká“, patrně však není Hermogenovým výkladům zcela práva³⁷ (jakkoli také jeho ostatní teologicko-kosmologické představy prozrazují bujnou fantazii).³⁸ Nicméně sama myšlenka spojení Platonova výkladu o *chóře* a jejím neuspořádaném pohybu (*Tím.* 48e–53c) s biblickým líčením chaotické země na počátku (*Gn* 1,2), předcházející Boží stvořitelské dílo šesti dnů, nebyla něčím zcela neslýchaným. Podobný sklon nacházíme nejen u Filona Alexandrijského,³⁹ ale také kupř. u křesťanského autora Justina Mučedníka.⁴⁰

Tertullian prohlašuje Hermogenu představu preexistentní látky za odvozenou nejen z platonských, ale také stoických zdrojů:

„Od křesťanů se totiž (Hermogenes) obrátil k filosofům, od církve do Akademie a Portiku, a zde se od stoiků naučil klást spolu s Pánem látku,

τοῖς αὐτοῦ μαθηταῖς, οὐκ ἐνενοοίε δέ, ὅτι Σωκρατικὸς ὁ μῦθος αὗτος τυγχάνει, ὑπὸ Πλάτωνος ἐξεργασμένος βέλτιον ἢ ὑπὸ Ἑρμογένοῦς.

³⁶ Tertullian, *Adv. Herm.* 38,3,15n. (SC 439, 182); 41,1,2–8 (SC 439, 188).

³⁷ Srv. K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 210. Ke gnostickému zázemí metafory kypického kotle srv. F. Chapot, *L'hérésie*, 61; 70.

³⁸ Srv. jeho myšlenku vzkříšeného Kristova těla, které bylo odloženo na Slunci; Ps.-Hippolyt, *Refut.* VIII,17,3–4; Klement Alexandrijský, *Ecl.* 56,2; viz k tomu K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 257–273; G. Aragonne – F. Chapot, Hermogène: fragments d'une pensée dualiste, *Chôra* 13, 2015, 395–415, zde 411–415; J. Plátová, „Na slunci si postavil svůj stan“. Nejstarší křesťanské výklady Žl 18 LXX, zvláště v. 5c, *Studia Theologica* 16, 2014, 70–81, zde 74–76. Ke gnostickým, resp. židokřesťanským apokalyptickým zdrojům této představy, která nepochybně není Hermogenův originální nápad, srv. F. Chapot, *L'hérésie*, 84–89.

³⁹ Filonovo mínění o látce je dosti nejednoznačné, srv. H.-F. Weiss, *Untersuchungen*, 18–74; J. Dillon, *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, Ithaca, New York 1996, 158; D. T. Runia, *Philo of Alexandria and the Timaeus of Plato*, Leiden 1986, 140–157; R. Radice, *Platonismo e Creazionismo in Filone di Alessandria*, Milano 1989, 345–361; G. E. Sterling, „The Most Perfect Work“: The Role of Matter in Philo of Alexandria, in: G. A. Anderson – M. Bockmuehl (vyd.), *Creation*, 99–118. Každopádně však není valné; srv. *De spec. leg.* I,329 (Cohn – Wendland V, 79,15–19): „Z této (látky) Bůh všechno vytvořil, aniž by se jí ovšem sám dotýkal – neslušelo se přece, aby se blažený a pozeňnaný dotýkal nevymezené (ἀπειρου) a smíšené/poskvrněné (πεφυρμένης) látky. Užil však netělesných mocností, jejichž pravé jméno je ‚ideje‘, aby každý rod získal náležitý tvar.“ (ἔξ ἐκείνης γὰρ πάντ' ἐγέννησεν ὁ θεός, οὐκ ἐφαπτόμενος αὐτός—οὐ γὰρ ἦν θέμις ἀπειρου καὶ πεφυρμένης ὕλης ψαύειν τὸν εὐδαίμονα καὶ μακάριον—, ἀλλὰ ταῖς ἀσωμάτοις δυνάμεσιν, ὧν ἔστμον ὄνομα αἰ ἰδέαι, κατεχρήσατο πρὸς τὸ γένος ἕκαστον τὴν ἀρμόττουσαν λαβεῖν μορφήν.) Srv. také *De opif.* 22 (citováno níže, str. 50, pozn. 35); *De aet.* 106. Calcidius naopak ví o židovské představě látky jako stvořené; srv. *In Tím.* 276 (Bakhouche II, 504). Rovněž dosvědčuje interpretaci látky jako stvořené od Boha, ztotožněné se zemí v *Gn* 1,1; srv. *In Tím.* 278 (Bakhouche I, 506,29–508,16).

⁴⁰ Justin, *I Apol.* 59,1–3 (SC 507, 282–284). Srv. k tomu H.-F. Weiss, *Untersuchungen*, 147; P. Nautin, *Genèse* 1,1–2 de Justin à Origène, in: *In principio: Interprétations des premiers versets de la Genèse*, Paris 1973, 61–93, zde 62–64; G. May, *Schöpfung*, 122–139; I. Jurasz, *Dieu comme démiourgos et poïetês des auteurs chrétiens du IIe siècle*, *Chôra* 13, 2015, 217–249, zde 229–233.

kteřá také byla vřdy, kteřá není zrozená ani stvořená (*neque nata neque facta*), nemá vřbec začátek (*initium*) ani konec a ze kteřé Pán poslře vřsechno vytvořil.⁴¹

Platonova *Třmaia* skutečně lze interpretovat v tomto smyslu, jak se o to pokusili stoikové ve svém předpokladu dvou principů, Boha a látky,⁴² anebo někteří autoři počítaní ke středním platonikům, kupř. Plutarch či Attikos.⁴³ Právě k této poslední skupině bývá řazen také křesřan Hermogenes.⁴⁴ Není vyloučeno, že mu byla známa kritika kosmogonického úvodu knihy *Genesis* citovaná výše, jak ji uvádí jeho současník Galen a podle kteřé je v *Genesis* látkový princip podceňn, Břh tvořř z čiré libovůle.⁴⁵ Rovněž je pravděpodobné, že chtěl Hermogenes křesřanskou kosmogonii obhájit proti gnostickým představám neřikovního demiurga, kteřý nemůž být ztotožňován s dobrotivým Bohem.⁴⁶

Podle Tertullianova a Ps.-Hippolytova referátu předpokládal tedy Hermogenes látku jako „princip“, tj. nepostradatelnou složku stvořeného veřkerenstva, kteřá sama není ani tělesná ani netělesná, ani dobrá ani zlá a kteřá se sice pohybuje, není vřak schopna se sama uspořádat. Navřc ji chápal jako preexistentní ve smyslu ustavičného trvání čili časové neomezenosti.

Hermogenova nauka, kteřá byla v jeho době patrně dosti rozřřřená, si jeřtě před Tertullianem a Ps.-Hippolytem vysloužřla polemiku

41 Tertullian, *Adv. Herm.* 1,4,19–24 (SC 439, 80): *A Christianis enim conuersus ad philosophos, de ecclesia in Academiam et Porticum, inde sumpsit a Stoicis materiam cum domino ponere, quae et ipsa semper fuerit neque nata neque facta nec initium habens omnino nec finem, ex qua dominus omnia postea fecerit.*

42 SVF I, 85; II, 300–301; II, 310; II, 312.

43 Plutarch, *De def. orac.* 435f1–436a5; *De an. procr.* 1014b1–6; Atticus, frg. 20 (des Places 73n. = Proklos, *In Třm.* I, 283,27–30 Diehl); frg. 23 (des Places 74n. = Proklos, *In Třm.* I, 381, 26–382,12 Diehl); srv. také Proklos, *In Třm.* I, 384,2–4 Diehl: ... περι δε της υλης αυτης ζητησειεν αν τις, ειτε αγνητος εστιν απ αιτίας, ως φασιν οι περι Πλουταρχον και Αττικων. Srv. M. Balties, *Die Wellenstehung des platonischen Třmaios nach den antiken Interpreten*, I, Leiden 1976, 40; 46n.; třž, *Der Platonismus in der Antike*, IV, Stuttgart – Bad Cannstatt 1996, 118–125 s komentářem 387–398; J. Dillon, *The Middle Platonists*, 202–206; 253n. ke Xenokratovi, kteřý patrně Plutarcha ovlivnil, *ibid.* 24–28; F. Ferrari, La generazione precosmica e la struttura della materia in Plutarco, *Museum Helveticum* 53, 1996, 44–55; třž, Le système des causes chez Plutarque, *Revue de philosophie ancienne* 33, 2015, 95–114.

44 Srv. J. H. Waszink, *Observations*, 129–138; G. T. Armstrong, *Die Genesis in der alten Kirche. Die drei Kirchenväter*, Třbingen 1962, 104n.; F. Chapot, *L'hérésic, 93–97 et passim.*

45 Galen, *De usu part.* IX,14 (Křhn III, 905,8–10; 906,3–9); citováno výše, str. 10, pozn. 1. Viz k tomu G. May, *Schöpfung*, 171, pozn. 118; K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 215n.

46 Srv. G. May, *Hermogenes – ein frühchristlicher Theologe zwischen Platonismus und Gnosis*, *StPatr* 15 (= TU 128), 1984, 461–473, zde 463–466; K. Greschat, *Apelles und Hermogenes*, 164–172.

antiochijského biskupa Theofila, z něhož dost možná oba tito autoři čerpali⁴⁷ a který bývá (když necháme stranou nejistý referát o gnostiku Basileidovi)⁴⁸ pokládán za prvního protagonistu „stvoření z ničeho“⁴⁹ neboli druhé z Hermogenova katalogu kosmogonických možností. Než se však obrátíme k tomu autorovi, připomeňme stručně jednoho možného zastávce alternativy první, totiž že Bůh vydal látku sám ze sebe.

Tatian

Ve své *Promluvě k Řekům*, jejíž datace kolísá mezi lety 155⁵⁰ a 177/8⁵¹ a u níž není zřejmé, zda míří výslovně proti Hermogenovi,⁵² odmítl Tatian dosti jasně představu látky „bez počátku“ (ἄναρχος).⁵³ Tento výraz lze chápat buď časově (látko není věčná), nebo ve smyslu nezapříčiněnosti od jiného (látko má jiný princip než sama sebe). Souvislost Tatianova výroku ukazuje, že platí nejspíše obojí. Autor chce jistě vyloučit, že by

47 A. von Harnack, *Die Überlieferung der griechischen Apologeten des zweiten Jahrhunderts in der Alten Kirche und im Mittelalter*, TU 1/2, Leipzig 1882, 294–298; J. H. Waszink, Introduction, 9–12; F. Chapot, Introduction, 46–49.

48 Srv. Ps.-Hippolyt, *Refut.* VII,20,2–3 (Wendland 198,3–11): „Basileides se obává substancí vzniklých emanací (κατὰ προβολήν) a zcela se jim vyhýbá. Jaké je třeba emanace či jakého předpokladu látky (ἕλης ὑποθέσις)? Snad aby Bůh vytvořil svět jako pavouk své síť nebo jako smrtelný člověk, který si ke své tvorbě bere kov, dřevo nebo nějaký kousek látky? ‚Řekl, a vzniklo‘ – tak tito lidé vykládají Mojžíšův výrok: ‚Budiž světlo, a vzniklo světlo‘ (Gn 1,3). Z čeho (πόθεν) světlo vzniklo? ptají se. Z ničeho (ἐξ οὐδενός). Není podle nich psáno, z čeho vzniklo, než z hlasu promlouvajícího. (φεύγει γὰρ πάνυ καὶ δέδοικε τὰς κατὰ προβολήν τῶν γεγονότων οὐσίας ὁ Βασιλείδης – ποίας γὰρ προβολῆς χρεία ἢ ποίας ἕλης ὑποθέσις, ἵνα κόσμον θεὸς ἐργάσῃται, καθάπερ ὁ ἀράχνης τὰ μηρύματα ἢ θνητὸς ἄνθρωπος χαλκὸν ἢ ξύλον ἢ τι τῶν τῆς ἕλης μερῶν ἐργαζόμενος λαμβάνει; ἀλλὰ «εἶπε», φησί, «καὶ ἐγένετο», καὶ τοῦτο ἐστίν, ὡς λέγουσιν οἱ ἄνδρες οὗτοι, τὸ λεχθὲν ὑπὸ Μωσέως. «γενηθήτω φῶς, καὶ ἐγένετο φῶς». πόθεν, φησί, γέγονε τὸ φῶς; ἐξ οὐδενός. οὐ γὰρ γέγραπται, φησί, πόθεν, ἀλλ’ αὐτὸ μόνον ἐκ τῆς φωνῆς τοῦ λέγοντος.) Srv. k tomu G. May, *Schöpfung*, 63–86. K nejisté důvěryhodnosti tohoto referátu srv. W. A. Löhr, *Basileides und seine Schule. Eine Studie zur Theologie- und Kirchengeschichte des zweiten Jahrhunderts*, Tübingen 1996, 284–323 (ke kosmogonii zejm. 307).

49 A. von Harnack, *Die Überlieferung*, 297; G. May, *Schöpfung*, 149.

50 A. von Harnack, *Die Chronologie*, 284–289.

51 R. M. Grant, The Date of Tatian's Oration, *HThR* 46, 1953, 99–101; týž, The Chronology of the Greek Apologists, *VCh* 9, 1955, 25–33, zde 28; P. Dudzik, Tatian a jeho promluva k Řekům, in: Tatian, *Promluva k Řekům*, Praha 2016, 7–67, zde 20–27 (autor předpokládá vznik spisu kolem r. 172); pozdní dataci (po 176) zvažuje také H.-G. Nesselrath, Einführung in die Schrift, in: týž (vyd.), *Gegen falsche Götter und falsche Bildung. Tatian, Rede an die Griechen*, Tübingen 2016, 3–36, zde 14–17.

52 Tatiana a Hermogena uvádí vedle sebe Ps.-Hippolyt, *Refut.* VIII,16–17. Srovnání obou myslitelů spojených se syrským prostředím provádějí G. Aragione – F. Chapot (Hermogène, 407–411), kteří konstatují vedle rozdílného pojetí látky naopak shody v představě o stvoření člověka; k jejich vzájemné znalosti se však nevyjadřují.

53 Tatian, *Ad Gr.* 5,7 (Trelenberg 98,1).

látka trvala bez časového počátku, neboť se nezdráhá říci, že Bůh byl před stvořením světa „sám“. ⁵⁴ Zároveň však popírá, že by látka neměla žádného původce, a byla tedy stejně mocná jako Bůh:

„Látka totiž není bez počátku (ἀναρχος) jako Bůh, ani neplatí, že jakožto bez počátku má stejnou moc jako Bůh, ale vznikla (γενητή). A nedal jí vznik (γεγονυῖα) nikdo jiný než jediný tvůrce veškerenstva, od něhož pochází (προβεβλημένη).“ ⁵⁵

V Tatianově vyloučení látky „bez počátku“ tedy zaznívá jednak popření bezčasé povahy látky, jednak odmítnutí látky jako vládnoucího principu, což je zde vyjádřeno upřením „stejně moci“ (ισοδύναμος), jakou má Bůh. Charakteristiku *arché* ve smyslu určujícího, ovládajícího principu lze látce připsat právě tak málo jako nestvořenost/nevzniklost. Látka „obdržela vznik“ (γεγονυῖα) či „pochází“ (προβεβλημένη) výlučně od tvůrce světa.

Všimněme si, že se Tatian výslovně nezmiňuje o stvoření „z nejsoucího“, výraz *προβεβλημένη* („vydaná“ či „vynvržená“) spíše vyvolává dojem, že Bůh látku jaksi vydal sám ze sebe, jak jsme o tom slyšeli v první Hermogenově alternativě. ⁵⁶ Tatian však patrně nemá na mysli přímo tuto nauku, podle které Bůh tvoří „sám ze sebe“ (*ex semetipso*). ⁵⁷ Hermogenes zvažoval (a odmítl) dvě varianty této představy, totiž že Bůh tvoří svět sám ze sebe jako svou část (pak by ale musel být dělitelný), ⁵⁸ nebo celý

54 Tatian, *Ad Gr.* 5,1 (Trelenberg 94,19–96,1): ὁ γὰρ δεσπότης τῶν ὄλων, αὐτὸς ὑπάρχων τοῦ παντός ἢ ὑπόστασις, κατὰ μὲν τὴν μηδέπω γεγενημένην ποίησιν μόνος ἦν.

55 Tatian, *Ad Gr.* 5,7 (Trelenberg 98,1–4): Οὐτε γὰρ ἀναρχος ἡ ἕλη καθάπερ καὶ ὁ θεός, οὔτε διὰ τὸ ἀναρχον καὶ αὐτὴ ἰσοδύναμος τῷ θεῷ, γενητὴ δὲ καὶ οὐχ ὑπὸ ἄλλου γεγονυῖα, μόνου δὲ ὑπὸ τοῦ πάντων δημιουργοῦ προβεβλημένη. Čes. překlad P. Dudzik: Tatian, *Promluva k Řekům*, 89 (upraveno).

56 Není proto zcela přesné přepisovat Tatianovi představu stvoření z ničeho, jakkoli se v tomto smyslu vyjadřuje většina interpretů, srv. J. Feuerstein, *Die Anthropologie Tatians: und der übrigen griechischen Apologeten des 2. Jahrhunderts (mit einleitender Gottes- u. Schöpfungslehre)*, Münster i.W. 1906, 18–26; M. Elze, *Tatian und seine Theologie*, Göttingen 1960, 86; G. May, *Schöpfung*, 152–155; J. Trelenberg, *Werkeführung*, in: Tatianos, *Oratio ad Graecos. Die Rede an die Griechen*, Tübingen 2012, 1–80, zde 31; A. M. Ritter, *Spuren Tatians und seiner Oratio ad Graecos in der christlichen Literatur der Spätantike*, in: H.-G. Nesselrath (vyd.), *Gegen falsche Götter*, 287–303, zde 301n. Přesvědčivý však není ani výklad Izabely Jurasz (*Dieu*, 237), podle které se Tatian klonil k představě preexistenční látky.

57 Tertullian, *Adv. Herm.* 2,2,7 (SC 439, 80). Srv. k tomu výše, str. 15, pozn. 25.

58 Tertullian, *Adv. Herm.* 2,2,7–13 (SC 439, 80–82): *Negat illum ex semetipso facere potuisse, quia partes ipsius fuissent quaecumque ex semetipso fecisset dominus; porro in partes non deuenire ut indiuisibilem et indemutabilem et eundem semper, qua dominus. Ceterum si de semetipso fecisset aliquid, ipsius fuisset aliquid; omne autem, et quod fieret et quod faceret, imperfectum habendum, quia ex parte fieret et ex parte faceret.*